

YAKÎN VE İTİKAD

Cağfer KARADAŞ*

ÖZET

Bu makalede, yakîn ve itikad kavramları kelâm, tasavvuf ve hadis terminolojileri açısından ele alınmıştır. Kelime anlamı, temel arapça sözlükler referans alınarak gözden geçirildikten sonra kelâm, tasavvuf ve hadis bilim dallarında kazandığı anlamlar tek tek ele alınıp incelenmiş, Kur'an'da bu kelimelerin siyak ve sibakı göz önünde bulundurularak hangi anlamlara geldiği tesbit edilmiş ve Kur'an kavramı olan yakîn ve itikad ile kelâm, tasavvuf ve hadis terimleri olarak söz konusu kelimelerin benzerlik ve farklılıkları ortaya konmaya çalışılmıştır.

SUMMARY

Certainty and Belief

This is an analysis of the Islamic Theological concept of "certainty" (yakîn). This concept here is first defined on the basis of the classical Arabic lexicons. As a common concept between İslâmic Teology (Kalâm), Islamic Mysticism (Tasavvuf) and The Tradition (Hadith), it is referred to in the Quran as well as in the relevant literature of these disciplines. Hereby in this article, the use of concept of the certainty is dealt with in a comparative perspective.

A. Giriş

"Yakîn" kelimesi, "sâbit olmak, sükûn bulmak, durulmak" anlamlarındaki يَكِين kökünün türevi olup sözlüklerde "ilim" karşılığı verilmekle birlikte, hemen sonra açıklama sadedinde "şekkin ortadan kalkması ya da giderilmesi" anlamının verilmesi¹, İbn Manzur'un (ö.711/1311) "yakîn şekkin, ilim ise cehlin zıttıdır" açıklaması ile

* Yard. Doç. Dr., U.Ü. İlâhiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı.

¹ Cevherî, *es-Sihah*, Beyrut 1376, ykn md. ; İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, Beyrut ts. Daru Sadır, "ykn" md.; Asım, *Kâmus Tercemesi*, İstanbul 1305, "ykn" md.

Mütercim Âsım'ın (ö.1230/1820) yakîni "şek ve tereddüdün mukabili" görüşü aslında sözlüklerdeki "ilim" ifadesinin "şekten sonra gerçekleşen" ilim olduğunu gösterir. Fahreddin er-Râzî'nin (ö.606/1210) yakîn için "Bir şey hususunda şüphesi bulunan kişinin bundan kurtulduktan sonraki bilgisi" ifadesi, bu görüşü destekler. Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) "yakîn, mükteşeb bilginin en üst noktasıdır"² tanımı ise, bunun çaba sonucu elde edilen iktisabi ve istidlali bir bilgi olduğunu ortaya koyar. Bu yüzden olacaktır ki, Mütercim Asım "İstidlali düşünmenin sonucu meydana gelen bir bilgi ve idrak olduğundan Allah Teâlâ'nın ilmi yerine bu kelime kullanılamaz." kaydını getirir. Ebu'l-Bekâ'nın (ö.1095/1684) verdiği malumata göre yakîn kelimesi "havuzda suyun durması" manasına gelen (يَقِنُ الْمَاءُ فِي الْحَوْضِ) cümlesinde geçen fiilden alınarak, "kalpte ilmin karar kılması, yerleşmesi" anlamında ıstılahlaşmıştır.³ Nitekim Kindî (ö.252/866) ve Ragıb el-Râğıb el-İsfehanî (ö.502 veya 565) yakînin tarifini verirlerken kök anlamını gözeterek "sukunü'l-fehm=fehmin sukun bulması" karşılığını getirirler.⁴ Suyun hareketinden sonra sükûnu şüpheden sonra bilginin ya da itikadın istikrâr kazanması yakîn olarak anlaşılmıştır.

B. Kelâmda Yakîn

Yakîn konusunda yapılan tarifleri üç kategoride ele almak mümkündür:

a. "Bürhân ile hükmün sâbit olmasıyla birlikte anlamanın sükûnu."⁵

b. "Bir hususda şüphesi bulunan bir kişinin bundan kurtulduktan sonraki bilgisi"⁶

c. "Vâkıa mutabık olmak şartıyla sâbit ve kesin itikad."⁷

Birinci tarifte, Kindî bir felsefeci olması hasebiyle bürhâna dayalı bilgiyi kesin kabul ettiğinden özellikle "bürhân" kaydını eklemiştir. Bürhânın "aklî kat'î delil" olma özelliği göz önüne alındığında, yakîn tamamen aklî alana çekilmiş olmaktadır. İkinci bir nokta ise aklî delille elde edilen hükmün de aklî olması gerektiğinden, yakîn ifade eden

² Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, Beyrut 1407/1987, I, 27.

³ Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, Beyrut 1412/1992, "ykn" md.

⁴ Kindî, *el-Hudûd ve'r-rusûm*, (Abdu'l-emir el-A'sam, *Mu'cemu'l-mustalahât*, Kahire 1989, içinde), s. 195; Ragıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, İstanbul 1986, "ykn" md.

⁵ Kindî, *el-Hudûd ve'r-rusûm*, s. 195; Ragıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, "ykn" md.

⁶ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (et-Tefsiru'l-kebir), Beyrut ts. Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, II, 32-33.

⁷ Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekasid*, Beyrut 1409/1989, V, 217; Cürcanî, *et-Ta'rifât*, İstanbul ts. yakîn md.; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, ykn md.; Harputî, *Tenkîhu'l-kelâm*, İstanbul 1330, s. 11.; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmî*, İstanbul 1993, s. 73.

hüküm veya bilgi, şer'î olmaktan çok, akli olacaktır. Râgıb el-İsfehanî ise aynı tarifi vermekle birlikte, yakînin Kur'an'da geçen bir kavram olmasını ve şer'î delilleri de kapsamasını göz önünde bulundurarak tanımına "bürhân" kaydını koymamıştır.

Tarifte "hüküm" ile "anlama"nın ayrı ayrı zikredilmesi bunların birlikte bulunmasının gerekliliğini gösterir. Buna göre, anlaşılmasızın zihinde bulunan bir hüküm, yakîn ifade etmeyeceği gibi, taklidî davranışlar veya anlamadan ezberleme de aynı kapsama girer. Özellikle bazı tanımlarda "sükûn" kelimesinin kullanılması, bu görüşü desteklemektedir. Nitekim Kâdî Abdulcebbar (ö.415/1025) "ilm"i tarif ederken "nefsin sükûnunu gerektiren şey" ifadesini kullanır. Akabinde "sükûn"ü açıklamak üzere "gönlün ferahlaması", "kalbin itmi'nânı" ifadelerine yer verir ayrıca bu kelimenin bir bağ ile kullanıldığında mecaz, mutlak kullanılması durumunda ise hakiki anlama geleceğini, dolayısıyla buradaki kullanımın mecâzi olduğunu vurgular.⁸

Yakînin tarifine dönecek olursak, tanımdaki "sükûnü'l-fehm" ifadesi hüküm karşısında gönlün ferah, kalbin mutmain olması şeklinde anlamak mümkündür. Ancak Kâdî Abdulcebbar'ın bu kelime için "sukunü'l-gayz" örneğindeki "öfkenin son bulması" anlamından hareketle yakîne "anlama işleminin tamamlanması" karşılığını vermek mümkündür.

Fahreddin er-Râzî'nin "Bir hususda şüphesi bulunan bir kişinin bundan kurtulduktan sonraki bilgisi" şeklindeki tarifinde "yakîn" karşılığında "ilim" ifadesini kullanması dikkat çekicidir. Halbuki onun döneminde hem Mu'tezile hem de Ehl-i Sünnet, ilim ile itikadı birbirinden bağımsız kabul etmektedirler. Onun "yakîn" karşılığında "ilim" kelimesini kullanması ilim ile itikadın zihinlerde henüz tam bağımsızlık kazanmadığını gösterir. Nitekim Râgıb el-İsfehanî, yakîni ilmin sıfatı olarak görürken⁹ İmam Eş'arî (ö.324/916) her ne kadar, hakiki anlamları göz önüne alındığında farklı iseler de mecazen ilmin itikad karşılığında kullanılabileceği görüşündedir.¹⁰ Nitekim daha öncelere gidildiği takdirde Mu'tezile'nin "ilim" karşılığında "itikad" kavramını kullandığı görülür. Ebu'l-Muin en-Nesefî'nin (ö.508/1115) Ka'bü, (ö.319/931) ilmi "bir şey nasılsa öylece itikad etmektir" şeklinde tarif ettiğini nakleder. Ona göre Ebû Ali el-Cübbâi de (ö.303/916) aynı kavramı "zarureten ya da delile dayalı olarak bir şey nasılsa öylece itikad etmektir" diye tarif etmekte; Ebû Hâşim el-Cübbâi (ö.321/933) ise aynı tarife "sükûnü'n-nefs=nefsin tatmin olmasıyla" kaydını eklemektedir.¹¹ Buna karşılık Mu'tezile'den Kâdî Abdülcebbar ve Ehl-i

⁸ Kadî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, Kahire 1384/1965, s. 46-47.

⁹ Ragıb el-İsfehânî, a.g.e., "ykn" md.

¹⁰ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâtü'l-Eş'arî*, Beyrut 1987, s. 11.

¹¹ Ebu'l-Muin en-Nesefî, *Tefsiratü'l-edille*, Dımaşk, 1990, I, 4-5.

Sünnet alimlerinin çoğu ilim ile itikadı birbirinden ayrı ve farklı şeyler olarak düşünmektedir.

Kanaatimizce Fahreddin er-Râzî, bu ifadeyi İmam Eş'arî'nin görüşü doğrultusunda ve mecazen kullanmış olabilir.

Yakînin tanımı ile ilgili olarak üçüncü kategoride yer alan "vâkia mutabık olmak şartıyla sâbit ve kesin itikad" şeklindeki tarif ise kelâmcılar arasında çok yaygın olan bir tariftir. Bu tarifte üç temel unsur vardır: vâkia mutabık olmak, sâbit, kesin itikad. Tarif "ağyarını ma'ni efradını câmi" olması gerektiğinden, söz konusu üç unsur "yakîn" tarifinin içine alınırken ağyar denilen ve bunların zıtları yabancı unsurların dışarıda tutulmaları gerekir. Buna göre, "vâkia mutabık" ile cehl, "sâbit" ile taklid, "kesin itikad" ile şek dışarda bırakılır. Aynı tarifi selbi usul ile (tersinden) yaptığımızda, yani tanımda yabancı unsurları kullandığımızda şöyle bir tarif ortaya çıkar: "Şek ve şüpheden arındırılmış, cehâlet ve zandan uzak taklid eseri olmayan itikad." Nitekim Gazzâlî (ö. 505/1111), bu noktadan yaklaşmış ve "kelâmcıların yakîn görüşünün şek ve şüpheden uzak tasdik" olduğu sonucuna varmıştır.¹² Elmalılı M. Hamdi Yazır (ö.1942) ise önce yukarıda geçen tarifi verdikten sonra ardından "şek ü şüphe bulunmayan ilm-i mutkan" tarifini getirir.¹³

Buna göre "Vâkia mutabık" kaydı, "cehli" dışarda bıraktığından yakînin bilgi temeline dayalı olması gerektiği söz konusu olmakla birlikte ne dilbilgisi açısından ne de ıstılah olarak kullanıldıkları alanlar bakımından bu mümkün görünmektedir. Zira *Lisanü'l-Arab*'da "yakîn şekkin, ilim ise cehlin zıddı" olarak geçmektedir.¹⁴ Nitekim Ehl-i Sünnet'ten Ebu'l-Muin en-Nesefî, Mu'tezile'nin ilmi itikad ile tarif etmelerini eleştirmekte ve "âlimin mu'takid olarak isimlendirilemeyeceğine" dikkat çekerek ilim ile itikadın farklı kavramlar olduğu, zaten bunun dil bilgisi açısından da mümkün bulunmadığını ileri sürer.¹⁵ Mu'tezile'den Kâdî Abdulcebbar "İtikad kelimesine ilmin iştiraki söz konusu olsa bile taklidin de iştiraki düşünülduğünde ilim ile itikadın farklı olması gerektiği" görüşünü dile getirir.¹⁶ Zâhirî kesimden İbn Hazm (ö.456/1064) ise itikadı "Nefiste herhangi bir hükmün yerleşik hale gelmesi (istikrar kazanması)" diye tarif eder ve sürekli "hak" anlamına gelen ilmin, kimi zaman "hak", kimi zaman "bâtil" anlamına gelen itikaddan farklı olduğunu belirtir.¹⁷ Fahreddin er-Râzî'nin

¹² Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, ts. Dâru'l-kütübi'l-Arabi, I, 123-124.

¹³ M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul ts. Eser Yayınları, I, 201.

¹⁴ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, "ykn" md.

¹⁵ Ebu'l-Muin en-Nesefî, *Tefsiratü'l-edille*, I, 6, 42.

¹⁶ Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, s. 46.

¹⁷ İbn Hazm, *Tefsirü'l-elfâz tecri beyne'l-mütekellimîn fi'l-usul*, (İhsan Abbas, *Resâil İbn Hazm* içinde) IV, 413.

şüpheden kurtularak elde edilen bilgi kaydını koymas ve özellikle Allah'ın bilgisine yakîn denilemeyeceği uyarılarında bulunması¹⁸ kullanım alanlarının da birbirinden farklı olduğunu göstermektedir. Nitekim Elmalılı M. Hamdi Yazır, yakînin Allah'ın bilgisi için kullanılmamasının en önemli nedeninin bu kavramın kullanıldığı hususların şek ve şüpheden tamamen arındırılmamış olmasını gösterir.¹⁹ Bu durumda yakîn, cehlin değil şeklin zıttıdır, ilmin yanında değil itikadın yanındadır, diğer bir deyişle ilmin sıfatı olmaktan çok itikadın sıfatıdır. Zaten Gazzâlî'nin ifadesini göz önünde bulundurduğumuzda²⁰ kelâmcıların yakîn anlayışında anahtar kelimenin "şek" olduğu görülür. Ancak o, kesin itikada yani yakîne burhan ile ulaşılabilceği kanaatindedir. Bu durumda "kelâmcının amacını gerçekleştirmek için kullandığı burhanın niteliğinin ne olduğu" önem arz etmektedir. Gazzâlî'nin verdiği örneğe göre kelâmcıların bu konuda kullandıkları bürhân mantıkîdir. "Kadîm varlık problemini ele alan Gazzâlî, "kadîm varlık var mıdır?" sorusuna bedihî, hissî veya matematiksel kesinlikle cevap vermenin mümkün olmadığı görüşündedir. Bu durumda mantikî bir çıkarsamaya ihtiyaç vardır. Buna göre: "Şâyet kadîm varlık olmasa bütün varlık hâdis olur. Eğer bu doğruysa bütün varlığın sebepsiz hâdis olması gerekir. Bu ise muhaldir. Bu durumda aklen ve mantiken kadîm varlığın zorunlu olarak tasdiki gerekir sonucuna varılır."²¹ Bu örneğe göre Gazzâlî'nin de işaret ettiği gibi tam bir kesinlikten söz etmek mümkün değildir. İbn Hazm'ın daha önce zikri geçen itikad tarifi göz önüne alındığında buradaki yakînin "ilim"den daha çok "itikad"a yakın olduğu görülecektir..

Neticede yakîn kelimesi sünni itikadda artık ilmin değil itikadın bir sıfatı olmaya dönüşmüştür. Zaten tasdiki dört dereceli kabul eden Gazzâlî, yakîni, tasdikın en üst derecesi olarak değerlendirir.²²

Teftâzânî'ye (ö.793/1390) gelindiğinde yakînın anlamı biraz daha gevşetilerek, Gazzâlî'nin sıraladığı tasdik çeşitlerinden avâmmin tasdiki ile havâssın tasdiki arasındaki bir yere yerleştirilir. Ona göre, tasdikte aslanan yakîndir, bu da zann-ı gâlib ile gerçekleşebilir. Zira tasdik, ilim ve marifetle olabileceği gibi, bunlar bulunmaksızın da mümkündür.

¹⁸ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, II, 32-33.

¹⁹ Hamdi Yazır, a.g.e., I, 201.

²⁰ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-din*, I, 123-124.

²¹ a.mlf., a.y.

²² Gazzâlî ileri sürdüğü tasdikın dört derecesi şunlardır: a. Kişi obje karşısında nötr durumdadır, tasdik edebilir de tekbiz edebilir de. b. Tasdik yönünde eğilimi olmakla birlikte tekbiz etme olasılığı da vardır. c. Tastike tamamen meyletmıştır ancak tasdikinin sağlam dayanağı yoktur. Karşıt bir delille tekbize gidebilir. d. Bir mesnede dayalı teknik tabirle akli kat'î delil olan burhana dayalı tasdikdir. Bu son dereceyi Gazzâlî, kelâmcıların yakîn görüşü olarak verir. (*İhyâu ulûmi'd-din*, I, 123-124.)

Nitekim bizim peygamber ve melek gibi varlıkları, şahıslarını görmeden tasdik etmemiz ile kafirlerin Hz. Peygamberi babalarını bildikleri gibi biliyor olmalarına rağmen tasdik etmemeleri, bunun en güzel örneğidir.²³ Aynı örneği Ebu'l-Muîn en-Nesefî, taklîdî imanın geçerli olmasının delili olarak, "mukallidin imanı" bahsinde zikreder.²⁴ Bu da bilgili kimsenin inançlı, bilgisiz kimsenin inançsız olduğu ya da olacağı düşüncesinin doğru olmadığını gösterir. Teftâzânî'nin açıklamasına göre kişinin zann-ı gâlibi ne yönde ise itikadı o yönde kesinlik (teyakkun) kazanır.

C. Hadiste Yakîn

"Yakîn" kavramı, hadis ehlini de oldukça fazla meşgul etmiştir. Hadisleri hatta Kur'an âyetlerini kimi kesimlerin mantık terimleriyle değerlendirmeleri, hadisçileri bir ikileme karşı karşıya bırakmıştır. Kimi hadisçiler felsefe ve onun mukaddimesi olan mantığı faydasız hatta "şer" kabul etmek suretiyle bir içe kapanma politikası izlerken, kimi hadisçiler mantık terimlerini kullanarak muhaliflerinin silahı ile hem hadisleri savunmayı hem de karşıtlarına cevap vermeyi denemişlerdir.

Birinci gruba en iyi örnek, ünlü hadis usulcüsü İbn Salâh (ö. 643/1245) gösterilebilir. O sadece hadisler hususunda değil şer'î ilimlerin tamamında mantık terimlerinin kullanılmasına karşı çıkar ve şunları söyler: "Şer'î hükümler bahsinde mantık istilahlarını kullanmak, çirkinlik ve bidattir. Allah'a hamdolsun ki, şer'î hükümler kesinlikle mantığa muhtaç değildir. Mantıkçının had ve burhan gibi iddiaları, boş şeylerdir. Allah Teâlâ, sahih zihni, bunlardan müstağni kılmıştır... İslâm şeriatı ve onun ilimleri tamamlanmıştır... Kim mantık ve felsefeyi kullanmanın, nefesine karşı mücadelede kendine göre faydalı olduğunu ileri sürerse, şüphesiz onu şeytan kandırmış ve tuzağa düşürmüştür..."²⁵

İkinci gruba en çarpıcı örnek ise, kelâm kitaplarındaki ifadeleri kullanarak çeşitli mantık terimleri ile hadislerin değerini belirleme çabası içerisine giren İbn Hacer el-Askalânî'dir (ö.852/1447). Ona göre "mütevâtir haber" yakîn bilgi ifade ettiği gibi, aynı zamanda nazarıf bilginin zıttı olan ve bir delile ihtiyaç duymadan doğruluğu kavranabilen zarûrî bilgi ifade eder.²⁶

Her ne kadar yöntemleri farklı olsa da, mantık terimlerinin kullanılması konusunda, İbn Salah'ı aleyhte, İbn Hacer'i de lehte tavır almaya götüren sebep, "mütevâtir haberin bürhânî olmadığı iknâî ve zannî olduğu" iddiasına karşı, nasları savunmadır.

²³ Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, V, 217.

²⁴ Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Tebîrâtü'l-edille*, I, 42.

²⁵ İbn Salâh, *Fetâvâ*, Diyarbakır ts. s. 35.

²⁶ İbn Hacer, *Nüzhâtü'n-nazar*, Dimaşk, 1413/1992, s. 40-41.

Zira Fahreddin er-Râzî, *el-Erbaûn fi ûsûli'd-dîn* adlı eserinde "naklî bir delilin yakîn ifade edip etmemesi" hususunda iki görüş bulunduğunu nakleder. Birinci görüşe göre naklî bir delilin, mütevâtir de dahil olmak üzere, yakîn ifade etmesi şu öncüllere (mukaddime) bağlıdır: "Lugat bilgisi, nahiv sıhhati, lafızda iştirakin bulunmaması, lafzın mecâza değil hakikate hamli, hazif, takdim-te'hir, nâsih, şer'î ve aklî muârizin bulunmaması". Bu görüş sahiplerine göre bu öncüller zannî olduğuna göre bunlara dayalı olan naklî delillerin de zannî olması gerekir. Fahreddin er-Râzî bu görüşün mutlak doğru olmadığı, zira mütevâtir haberlerden sağlanacak bazı karinelerle, bu ihtimallerin giderilmesinin mümkün olduğu, bu yolla elde edilen hükmün de yakîn ifade edeceği görüşündedir.²⁷ Şatibî (ö.790/1388) ise *Muvâfakât*'ında Fahreddin er-Râzî'nin saydığı öncüllere "umûmun tahsisi ve mutlakın takyidi"ni de ekleyerek, söz konusu öncüllerin tamamının zannî olduğunu, bunlara dayalı olarak elde edilen hükmün de evleviyetle zannî olması gerektiğini ileri sürer. Fahreddin er-Râzî ve onun gibi düşünönlere gönderme yaparak mütevâtirin kat'îliğini iddia edenlerin, müşâhede ya da nakille elde edilecek bazı karinelerle bunun sağlanabileceği iddiasında olduklarını, ancak bunun da çok nadir ve imkansız olduğunu görüşünü dile getirir. Şatibî'ye göre zannî delillerin tamamından "istikrâ" yoluyla çıkarılacak neticeler kat'iyet ifade eder. Bundan dolayı ulemâ bir meselenin vücûbu hususunda "icmâın delâleti"ne dayanmışlardır.Çünkü o kat'îdir ve şâibeleri gidericidir.²⁸

Aslında bu husus ötedenberi kelâmcılar ve fıkıhçılar arasında tartışılan bir konudur. Taberî (ö.310/922), Ebu'l-Muin en-Nesefî, İbn Teymiyye (ö.728/1327), ve İbn Hümâm (ö.861/1457) gibi bilginler, başta Kur'an olmak üzere mütevâtir delillerin kat'î ve yakîni olduğunu kabul ederlerken, nasları mantık terimleriyle değerlendiren Gazzâlî, Şatibî, Abdullatif Harputî (ö.1914) gibi alimler Kur'an âyetlerinin zannî, iknaî delil olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir.²⁹

Teftâzânî ise mütevâtir sözlerin ibaresinin (mantûk) ve içeriğinin (mazmûn) ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğinin üzerinde durur. Peygamberden gelen bir sözün mütevâtir olmasının, Mekke ve Medine'nin müşâhede yoluyla tevâtüren bilinmesi gibi yakîn ifade edeceğini söylerken bu sözlerin içeriğinin aynı şekilde değerlendirilemeyeceği kanaatindedir. Diğer bir ifade ile, her ne kadar bu sözlerin, söz olarak peygambere ait olması tevâtüren sâbit ise de, peygamberin o sözlerden kastı (mazmûn) müşâhedeğe dayanan

²⁷ Fahreddin er-Râzî, *el-Erbaûn fi usûli'd-dîn*, Kahire 1986, s. 251-254.

²⁸ Şatibî, *el-Muvâfakât*, Beyrut ts. Daru'l-Marife, I, 35-37.

²⁹ Kemal b. Ebî Şerif, *Kitâbü'l-müsâmera*, İstanbul, 1979, s. 48-49; Harputî, *Tenkîhu'l-keâm*, s. 82-83; Y. Şevki Yavuz, *Kur'an-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, Bursa 1983, s. 184-493.

tevâtürle aynı değerde değildir. Bu durumda mazmûnun kat'îliği icmâ ile sağlanabilirse de, bu zarurî değil istidlâlî bilgi ifade eder.³⁰ Buradan Şâtibî'nin dile getirdiği "tevâtürün zannî olduğu" görüşü Teftâzânî'nin açıklamalarına göre "sübût" yönünden değil "delâlet" yönünden bir zannîlik olduğu anlaşılmaktadır.

Bazı hadisçiler, mütevâtir hadisin yanısıra sahih hadisin de yakîn ifade edeceğini söylemekle birlikte başta Nevevî (ö.676/1277) olmak üzere, birçok kimse bu görüşe katılmamıştır.³¹

D. Tasavvufta Yakîn

Sûfilerde birinden diğerine değişen birden fazla yakîn tarifi bulmak mümkündür. İlk devir sûfilerinin en güçlü temsilcilerinden olan Cüneyd-i Bağdadî (ö.297/909) dilbilimcilerin ve kelâmcıların yaklaşımı paralelinde yakîni "şekkin ortadan kaldırılması"³² olarak tarif ederken, Kuşeyrî (ö.465/1075) de "sahibinin kalbine şüphe karışmasına imkan tanımayan bilgi"³³ tanımını verir. Zünnûn el-Mısırî'den ise (ö.245/859) bu iki sûfinin tanımlarına zıt bir tarif gelir: "Gözün gördüğü ilim, kalbin gördüğü şey ise yakîndir"³⁴. Böylelikle Zünnûn, hem ilim ile yakîni birbirinden ayırmış olmakta, hem de ilmi dış duyulara, yakîni ise içe nisbet etmektedir. Kelâbâzî'nin et-Taarruf'ta verdiği diğer tarifler, Zünnûn'un tarifine paralel düşmektedir. Hatta kim tarafından yapıldığını belirtmediği "yakîn, kalbin kendisidir" şeklindeki bir tarifte, yakîn kalb ile aynileştirilmektedir. Sûfilerde kalbin bilmesi ya müşâhede ya da mükâşefe ile gerçekleştiğinden Ebû'l-Hüseyn en-Nurî (ö.295/907), yakînin müşâhede, Sehl et-Tüsterî (ö.283/296) ise yakînin mükâşefe olduğunu söylemektedir.³⁵

Netice olarak sûfilerde yakîn, Gazzâlî'nin verdiği bilgiye göre "şekkin bulunması ya da giderilmesi" değil, "kalbin mutmain olması, hükmün etkisi altında kalması" anlamına gelmektedir. Örneğin kişi, ölümün gerçekliği hususunda şüphesi yoktur ama bu hususta zayıf bir yakîne sahip olabilir.³⁶ Buna göre bir şeyin gerçekliğinden şüphe etmekten öte, o şeye kişinin inancının ne olduğu daha önemlidir. Burada sûfilerin objeyi geri plana iten, sujeye öncelik veren tavırları tezahür etmektedir. Diğer bir deyişle inanılan şeyden (mu'takadin bih)

³⁰ Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâid*, (Ramazan Efendi şerhi ile birlikte, İstanbul 1314), s. 54-55.

³¹ Ahmed Muhammed Şakir, *el-Bâisü'l-hasîs*, Beyrut 1403/1983, s. 33; Subhi es-Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, (trc. M. Y. Kandemir), Ankara 1988, s. 124-125.

³² Kelabazî, *et-Tearruf*, Kahire 1400/1980, s. 122-123.

³³ Kuşeyrî, *er-Risâle*, Beyrut 1410/1990, s. 85.

³⁴ Kelabazî, *a. g. e.*, s. 122-123.

³⁵ Kelabazî, *a. g. e.*, s. 122-123.

³⁶ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, I, 124-125.

daha çok, inanan (mu'takid) üzerinde yoğunlaşan sûfiler, gerçekliğin adeta kişinin kendi içinde olduğu iddiasındadırlar.

İbn 'Arabî (ö. 638/1240) ise yakîni "bilginin insanın nefsinde karar kılması" olarak tanımlamıştır. Buradaki "karar kılmak", karar kılmış, yerleşme işlemini tamamlamış anlamındadır. Yakîn işte bu kalbe yerleşmiş olan bilginin sıfatıdır. Zira geleneksel İslâmî literatürde kalb, ilmin mekanı olarak kabul edilmiştir. Ancak o, buradaki ilim kalb ilişkisinin maddî değil manevî olduğuna dikkat çeker.³⁷ Böylece Zunnûn'un tarifinde olduğu gibi, söz konusu bilginin haricî değil, kalbe ait dahilî bilgi olduğunu söylemiş olur.

Sûfileri diğerlerinden ayıran bir diğer temel özellik ise ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn taksimini bir "zâhir-bâtın" derecelemesi olarak değerlendirmeleridir. Kuşeyrî, ilme'l-yakîni, akıllı sahiplerine, ayne'l-yakîni ilim erbabına nisbet ederken hakka'l-yakîni maârif sahipleri dediği sûfilere nisbet eder.³⁸

İbn 'Arabî ise ilme'l-yakîni kelâmcıların benimsediği şekilde "delil yoluyla şüpheyi gideren ilim" şeklinde tarif ederken ayne'l-yakîni müşâhede ve mükâşefe sonucu elde edilen bilgi olarak tanımlar. Hakka'l-yakîni ise o, kimi yerde "derinliğine bilmek", kimi yerde "bütün varlığı yok sayıp sadece Hakk'ı var kabul etmek" şeklinde anlar. Bunların dışında "bütün varlıkta hakkı müşâhede etmek" anlamında "hakikatü'l-yakîn" diye yeni bir dereceleme getirir.³⁹ Âfâkı yani Allah'ın kudretine delâlet eden âyetlerin müşâhedelerini ilme'l-yakîn olarak değerlendiren İmam Rabbânî (ö.1034/1624) bu ilmin gerçekleşmesinden sonra meydana gelen hakkın şühûdunu ise "hakka'l-yakîn" olarak verir.⁴⁰

İbn Haldûn ise sûfilerin yakîn taksiminin "burhan ile gerçekleşince ilme'l-yakîn, ilim açıklık hükmünde olunca ayne'l-yakîn, açıklık ilmin niteliği haline dönüşünce hakka'l-yakîn" şeklinde olduğunu belirttiikten sonra birinci dereceye "muhâdara", ikincisine "mükâşefe", üçüncüsüne "müşâhede" dediklerini ve bunların herbirini sâlikin mertebeleri olarak değerlendirdiklerini nakleder.⁴¹

Sûfilerde her bilgi ve tecrübe tadrîcî (hâî ve makamlarla) gerçekleştiğine göre yakîn nasıl gerçekleşecektir? İbn Haldun'un verdiği bilgiye göre birinci merhale nazarî bilgi, ikinci ve üçüncü merhale ise mükâşefe ve müşâhede ile gerçekleşir. Tasavvuf ıstılahları konusunda

³⁷ İbn 'Arabî, *el-Futuhâtü'l-Mekkiyye*, II, 269.

³⁸ Kuşeyrî, *a. g. e.*, s. 85.

³⁹ İbn 'Arabî, *a.g.e.*, II, 495; III, 390; Suad el-Hakîm, *el-Mu'cemu's-sûfi*, "yakîn" md.

⁴⁰ İmam Rabbânî, *el-Mektûbât*, Mekke 1317 den ofset İstanbul ts., I, 300 (277. mek.).

⁴¹ İbn Haldûn, *Şifâu's-sâil*, İstanbul 1958, s. 45.

çalışmaları bulunan Suad el-Hakîm, İbn 'Arabî'ye nisbet edilen *el-Bulga fi'l-hikme* adlı eserde "yakînin gerçekleşme yolunun amellere mülâzemetle (devamlılık) mümkün olabileceği" görüşünü nakleder.⁴² İmam Rabbanî de, "Yakîn sana gelene kadar Rabbine ibadet et"⁴³ âyetine dayanarak aynı görüşü dile getirir.⁴⁴

İbn 'Arabî'nin yakîni sonuç, ameli sebep sayan anlayışına karşın Sühreverdî (ö.632/1234) yakîni sebep, ameli sonuç olarak görür. Ona göre yakîn ilmin en faziletlisidir ve kişiyi amele yönlendirir. Yakînin elde edilme yöntemini "zikir" olarak gören Sühreverdî'ye göre kişi, kelime-i tevhidi tekrarlayarak nefsinin itirazlarını önlerse, tevhid onun kalbine yerleşir ve yakîn hasıl olur⁴⁵

E. Değerlendirme ve Sonuç

"Akan suyun havuzda birikmesi ve durması" anlamından hareketle "şüpheli durumdan kurtulup zihin dinginliği ve kararlılığı" anlamında ıstılahlaşan "yakîn" kelimesi devirden devire kişi ve gruplar arasında değişen farklı anlamlar kazanmıştır. İlk devirlerde bu kelimeye kök anlamı göz önünde tutularak "anlamanın sükûn bulması" karşılığı verilmiş, hatta ilmin bir sıfatı olarak kabul edilmiştir. Zira ilk devirlerde ilim de "nefsin sükûn bulduğu, kalbin mutmain olduğu şey" olarak tanımlanmıştı. İlim dallarının belirgin olarak birbirinden ayrılması ve yeni bilim dallarının sistematik bir şekilde oluşmasıyla kavramlar yeni anlamlar kazanmaya farklı içeriklerle terimleşmeye başlamıştır. Her ne kadar bu devirde, yakîn kelimesi özellikle kelâm, fıkıh usûlü, ve tasavvufta ortak terim olarak kullanılmışsa da bu terime her üç dalda yüklenen anlam farklı olmuştur.

Kelâmda yakîn konusunda ortaya konan farklı anlayışlar, mütekellimînin "ilim" tanımlarındaki farklılıktan kaynaklanmıştır. İlimin, itikad olarak algılandığı Mu'tezile arasında yakîni ilmin bir sıfatı olarak kullanmada sakınca yoktu. Ancak ilim ile itikadın farklı olduğu, ilmin kesin doğrular için kullanılmasına karşılık, itikadın zannî hususları da içine alabildiğine bakılarak, daha da önemlisi lügat bakımından ilmin ziddinin cehil, itikadın ziddinin ise inkâr olduğu düşünülerek, bu iki kavramın farklılığı sonucuna varılmıştır. Ehl-i Sünneti bu ayrıma iten önemli nedenlerden biri de bilmeden inanan "mukallidin imanı" problemidir. İlim ile itikad eşitlendiğinde mukallid olan kimseler -ki toplumun kâhir ekseriyetini oluştururlar- münkir durumuna düşerler. Halbuki bu insanlar inanma noktasında bilen kişiden farklı değildirler. Bu

⁴² Suad el-Hakim, *a.g.e.*, "yakîn" md.

⁴³ el-Hicr, 15/99.

⁴⁴ İmam Rabbanî, *a.g.e.*, I, 102-103, (97. mektup).

⁴⁵ Sühreverdî, *Avârifü'l-maârif*, (Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Kahire 1368/1987'nin sonunda), V, 82, 177.

problemin çözümü bu iki kavramın lugat bilgisi doğrultusunda farklı olduğunu kabulden ibarettir.

Yakîn kelimesi ise hem dilbilgisi hem de kullanım alanı açısından ilimden farklılık arz etmektedir. Dilbilimciler yakîne "ilim" karşılığını vermekle birlikte hemen akabinde "şüphenin izalesi" açıklamasını getirme zorunluluğunu hissetmişlerdir. Buna ünlü dil bilgini İbn Menzû'un (711/1311) "ilim cehlin, yakîn ise şekkin zıddıdır" ifadesi de eklenince yakînin ilim karşılığında kullanılamayacağı kesirleşmiştir. Bu durumda problem, şüpheli bir durumdan kurtulmuşluğu ifade eden yakîn kelimesinin, ilmin mi, yoksa itikadın mı sıfatı olduğu sorusunda düğümlenmiştir. Özellikle Ehl-i Sünnet kelâmçılarının büyük ekseriyeti yakîn karşılığında "itikad" kelimesini kullanmak suretiyle yakîni, itikadın sıfatı olarak görme eğilimlerini ortaya koymuşlar ve yakîn ifade eden durumun oluşmasının "şekk"nin bulunmaması şartına bağlamışlardır. Diğer bir ifade ile kelâmçıların yakîn anlayışında "şek" anahtar kavram rolü kazanmıştır. Bu da tasdikte şek ihtimalini bile kabul etmeme anlayışları ile tam bir paralellik arz etmektedir. Buna göre "yakîn", itikadın kuvvetini, kesinliğini belirten "tahkîkî iman" düzeyini anlatan bir terim haline gelmiştir. Teftâzânî'de yakînin anlamı biraz daha yumuşatılmış ve zann-ı gâlib ile yakîn itikadın gerçekleşmesinin mümkün olduğu noktasına gelinmiştir.

Tasavvufta ise, ilk devirlerde özellikle bazı sûfiler, yakîni kelâmçılar gibi "şekkin izale edilmesi" anlamında kullanmışlarsa da sonraları sûfilik sırrılık yönünün ağır basmasıyla "sûfinin kalbî bilgisinin kesinliğinin, kalbin ve aklın, gelen bilgiye teslim olmasının" ifadesi olarak anlamışlardır. Terimin ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn şeklindeki tasnifi birer mertebe olarak değerlendirilmiş; ilme'l-yakîn mübtedi müritler ile zâhir ulemasına bırakılırken diğer ikisi mükâşefe ve müşâhede ehli kabul edilen sûfilerin ulaştığı bir mertebe olarak görülmüştür.

Gazzâlî'nin belirttiği gibi, kelâmçı itikadında "şek olmamasını" gözetirken sûfi "kalbinin mutmain olmasını", ön plana çıkarmıştır. Kelâmçı objektifliği en azından inandığı ve edindiği mâlumâtı her aklın kavrayabileceği delillerle destekleme yolunu tutarken, sûfi objektifliğe kapalılığı ve akli devre dışı bırakma yolunu takip etmiştir. Diğer bir deyişle sûfi inanan kimsede (suje) kesinlik ararken kelâmçı sujeden bağımsız objenin kesinliğini isbatlama peşine düşmüştür. Sûfi "biz Allah'ın varlığına mükâşefe ve müşâhede yoluyla elde edilen kalbî verilere dayanarak yakîne ulaşıyoruz iddiasında iken, kelâmçı Allah'ın varlığını akli katî delil olan bürhânla ispatladığımız için yakîn itikada sahibiz iddiasını seslendirmiştir.

Gazzâlî her iki kesimin metodlarının eksik olduğunu yakîne ulaşmanın iki metodun sentezinden geçtiğini ileri sürer. Ona göre hem

inanılan şeyde (mutakadün bih) şek ve şüphe bulunmamalı hem de inanan (mutakid) mutmain olmalıdır.⁴⁶ *el-Munkız*'daki ifadesi bunun derli toplu ve açık anlatımıdır: "Benim anladığım, ilm-i yakîn, hiçbir şüpheye yer bırakmayacak derecede malûmun tam olarak ortaya çıkmasıdır. Bunda hata ve vehim söz konusu olmadığı gibi kalbin takdir yetkisi de yoktur."⁴⁷ Bunun yanısıra kelâmçıların akli, sûfilerin vicdanı ön plana çıkarmaları özellikle hadis çevrelerinde nasların geri plana itiliyor kaygısının doğmasına neden olmuştur. Buna karşı hadisciler ya İbn Salah'ın tavrında olduğu gibi mantık ve uzantılarını tamamen reddetme eğiliminde olmuşlar ya da İbn Hacer gibi mantık terimlerini ile hadisin yakîn ifade edeceğini isbatlamaya yönelmişlerdir. Zira sûfilerin kurala gelmez subjektif tavırlarının ve kimi kelâmçıların Kur'an dahil şer'î delilleri hatabî/zannî kabul etme temayüllerinin, uğraş alanları naslar olan hadisçilerden tepki görmesi açıktır.

Bu durumda Kur'an'daki yakîn kavramının ne anlama geldiği önem arz etmektedir. Kur'an'da yakîn kavramı, (يَقِين) kelimesinin diğer türevleri ile birlikte yirmi sekiz kez geçmektedir. "İkan" kalıbı ile "kesin inançlı olan ve olmayanlar" anlatılmaktadır. Diğer bir ifade ile olumlu olarak "kesin inanç peşinde olan, onu kabule meyleden ya da kabul eden"⁴⁸, olumsuz olarak ise "gerçekten kaçan, kabul etmekte direnen" kimselerin durumları tasvir edilmektedir⁴⁹. "İstikan" kalıbında ise "kalben ve vicdanen gerçeğin bilinmesi" manası ön plana çıkarılmıştır⁵⁰.

"Yakîn" kavramı ise Kur'an'da "somut gerçek ya da gerçeğin bilgisi" anlamında geçmektedir. Örneğin, "Yakîn gelene kadar Rabbine kulluk et."⁵¹ âyeti ile "Biz kıyamet gününü yalanlıyorduk. Ta ki yakîn gelip çattı."⁵² âyetinde somut gerçeklik yani "ölüm" anlamında iken, Süleyman kıssasında hüdhüd kuşunun "Ben, senin bilmediğini bildim. Sana Sebe'den yakîn bir haber getirdim."⁵³ âyeti ile Yahudiler hakkında

⁴⁶ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn*, I, 123-124.

⁴⁷ Gazzâlî, *el-Munkız mine'd-dalâil*, (*Mecmûatü resâilî'l-İmami'l-Gazzâlî* içinde), Beyrut 1416/1996, s. 538.

⁴⁸ "İkan sahibi (gerçeğe inanmak isteyen) kavme âyetlerimizi açıkladık." (el-Bakara 2/118). "Sara ve senden öncekilere indirilene ve Âhirete kesin inançları (ikan) vardı" (el-Bakara 2/4).

⁴⁹ "Şimdi sabret. Allah'ın va'di şüphesiz haklıdır. Kesin inancı bulunmayanlar (ikan) seni gevşekliğe sevketmesin." (er-Rum 30/60). "Yoksa gökleri ve yeri onlar mı yarattılar? Hayır onlar kesin inanç peşinde (ikan) değildirler." (et-Tur 52/36).

⁵⁰ "Kalben ve vicdanen gerçek inancı bildikleri (istikân) halde zulüm ve kibirlerinden ötürü, onları bile bile inkar ettiler." (en-Neml 27/14).

⁵¹ el-Hicr 15/99.

⁵² el-Müddessir 74/47.

⁵³ en-Neml 27/22.

"Onlar, yakînen onu (İsa'yı) öldürmediler."⁵⁴ Âyetinde haberin ve bilginin kesinliği ifade edilmiştir. Ayrıca bu son âyetin "Onlar (Yahudiler) bilgiye değil zanna tabi oldular" kısmında yakînin zannın zıttı olarak kullanıldığı görülmektedir.

Tekasür suresinde "Gerçek öyle değil, ilme'l-yakîn ile bilmiş olsaydınız."⁵⁵ âyetindeki ilme'l-yakîn ifadesi mevsufun sıfata izafesi ile "yakîn ilim" anlamında değil, "yakînin bilgisi" anlamında manen de isim tamlamasıdır.⁵⁶ Zira surenin devamı âhiret olaylarını anlatmakta, dolayısıyla buradaki yakînin anlamı ya "ölüm gerçeği" ya da sonraki âyette gelen "cahim gerçeği"dir.

"Cehennemi (cahim) göreceksiniz, onu ayne'l-yakîn olarak göreceksiniz."⁵⁷ âyetindeki ayne'l-yakîn ifadesi de ilme'l-yakîn ifadesinde olduğu gibi sıfata mevsufa izafesi değil "gerçeğin aynı, kendisi" anlamında isim tamlamasıdır. Bu durumda âyetin manası şöyle olur: "Onu gerçeğin ta kendisi olarak/kendisi olduğunu göreceksiniz." Zira gerçeğin kendisi, gözün gördüğü gerçekten daha kuvvetli bir ifadedir. "Göz yanılması"nın daha genel bir ifade ile "duyu yanılması"nın hesaba kattığımızda, gözün her gördüğü hakikat olmayabilir. Aksi taktirde illizyonistlerin hakikati gösterdiklerini kabul etmemiz gerekir. "Göreceksiniz" anlamında "teravünne" kelimesinin tekrarlanması ve her ikisinde de "tekid lamı" kullanılması, ifadeyi kuvvetlendirdiğine göre âyetdeki "ayne'l-yakîn"ın "çıplak gözle görmek" değil "gerçeğin bizzat kendisini görmek" olduğu açıktır.

el-Vâkıa ve el-Hakka surelerindeki "işte bu hakka'l-yakîndir"âyetindeki hakka'l-yakîn ifadesi de "yakînin hakikati" anlamında bir isim tamlamasıdır. Âyetin öncesi ve sonrası göz önünde bulundurulduğunda her iki yerde de inkarcıların Âhiret'teki durumları konu edilmektedir. Dolayısıyla buradaki hakka'l-yakîn ya "Allah'ın verdiği haberin hakikati" ya da "Âhiretin hakikati" anlamına gelmektedir.

Yakîn kavramı Kur'an'ın bütünlüğü içerisinde dikkate alındığında, kişinin görmediği ya da tecrübe etmediği bir şey hususunda kesin kanaate yani itikada ulaşmasıdır. Ölüm bir gerçektir ama yaşayan insan onu tecrübe etmiş değildir. Âhiret gerçektir, ama onun hakkında ne duyusal ne de tecrübi bilgimiz vardır. Örneğin hüdhüd kuşunun Hz. Süleyman'a getirdiği bilgi, Hz. Süleyman'ın ne gördüğü ne de tecrübe

⁵⁴ en-Nisa 4/157.

⁵⁵ et-Tekasür 102/3.

⁵⁶ Fahreddin er-Râzî buradaki tamlamanın hem isim hemde sıfata mevsufa izafesi şeklinde olabileceğini ifade eder. Bk. *el-Mefâtihu'l-gayb*, XXXII, 79; Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, IX, 6059.

⁵⁷ Et-Tekasür 102/6-7.

ettiği bir bilgidir. Aslında söz konusu haber, hüdhüd bakımından ayne'l-yakîn (gerçeğin kendisi) iken Hz. Süleyman açısından sadece yakîndir. Allah'ın hakka'l-yakîn diye buyurduğu O'nun bakımından hakikat'ın kendisi iken bizim açımızdan Allah'ın rabblığını kabul ediyorsak, o haberin yakîn olduğunu kabul etmemizden ibarettir. Sonuç olarak bizim dünyada "gaib alana" ilişkin bilgimiz, verilen haberler doğrultusunda ilme'l-yakîn yani gerçeğin bilgisidir. Bu da Gazzâlî'nin dediği gibi, bedihi ve matematiksel kesinliğe sahip bir bilgi değil gaibin tasdiki ve ona itikaddir.

Bizim için gâib âlemin ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn bilgisi, öldükten sonra hatta kıyâmetten sonra gerçekleşecek bir bilgidir. Bu dünyadaki ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn bilgi, behihi (apaçık), matematik ve deneysel kesinlikler için söz konusu olabilir. Nitekim Rönesans'ın hazırlayıcılarından Voltaire metafizi dışlayan bir düşünceye sahip olduğundan ona göre yakîn matematik ve geometrik kesinliklerdir.⁵⁸

Netice olarak, kelâmcıların mantık yoluyla gâibi bilme çabaları bir tarafa bırakılacak olursa, yakîn hususunda durdukları yer bizim anlayışımıza göre Kur'an'daki yakîn kavramı ile örtüşmekte ve yakîni itikadın sıfatı ve üst noktası olarak değerlendirmeleri Kur'an'daki ilme'l-yakîn kavramı ile büyük ölçüde paralel düşmektedir. Hadisçilerin mütevâtir haberin yakîn ifade edeceği görüşleri, "gerçeğin bilgisi" noktasından doğrudur. Zira gâib alana dair bilgilerimiz haberden ibarettir. Sûfilerin, Gazzâlî'nin naklettiği "kalbin mutmain olması" anlamındaki ilme'l-yakîn görüşleri Kur'an'da geçen "ilme'l-yakîn" kavramına uygun düşmekle birlikte, bu dünyadan gâib alanın ayne'l-yakîn veya hakka'l-yakîn bilgisine ulaşma iddiaları boşlukta kalmaktadır.

Bu durumda "yakîn" açısından değerlendirildiğinde İslâmi ilimler alanında birbiriyle çatışan üç temel görüş bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Kesinliği aklın verilerinde bulmaya çalışan kelâmcılar ve usûlcüler, vicdânî boyutta ve bireyin tatmininde arayan sûfiler ile Hz. Peygamber'in getirdiğini kesin kabul eden ve bunların temel, değişmez ve yorumlanamaz olduğu iddiasını dile getiren Selef ve hadis ulemâsı. Kanatımızca Gazzâlî'nin de belirttiği gibi her üç anlayışın da tek başına inananları tatminden uzak olduğu görülmektedir. Aşırılıklar terk edilmek suretiyle üçünün telifçi bir alayış içinde terkîp yöntemiyle birleştirilmesi helinde aklın kabullenebileceği, nasslara uygun ve vicdanî tatmin edecek bir sonuç bulmak daha kolay olacaktır.

⁵⁸ Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, (trc. L. Ay) İstanbul 1995, I, 169-170.